

MAPA PUTA ZA SEKTORSKE POLITIKE USMERENE KA PODSTICANJU DEMOKRATSKE KULTURE U ŠKOLAMA

<http://horizontal-facility-eu.coe.int>

Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

P ripremila Maria Golubeva, RHC
Consulting

© 2018 Savet Evrope. Sva prava zadržana. Licencirano Evropskoj uniji pod uslovima. Nijedan deo ove publikacije ne sme biti preveden, reprodukovan ili prenet, ni u jednom vidu i ni na koji način, elektronskim (CD, internet itd.) ili mehaničkim putem, uključujući fotokopiranje, snimanje ili neki drugi vid skladištenja informacija ili njihovog smeštanja u sisteme za dalje preuzimanje, bez prethodne pismene dozvole Direktorata za komunikacije (F-67075 Strasbourg Cedex ili publishing@coe.int).

Ovaj dokument je pripremljen u okviru zajedničkog projekta Evropske unije i Saveta Evrope „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama“, koji se sprovodi uz finansijsku pomoć Evropske unije i Saveta Evrope. Stavovi izraženi u ovom dokumentu ni u kom slučaju ne odražavaju zvanično mišljenje Evropske unije ili Saveta Evrope.

Novembar 2018.

Sadržaj

ANALITIČKI REZIME.....	7
UVOD	9
I. NACELA EDC:.....	9
II. PRISTUP SKOLI KAO CELINI CDC I KLJUCNI POJMOVI UPRAVLJANJA SKOLOM I SKOLSKE KULTURE:.....	9
DOKUMENT MAPA PUTA SADRZI:.....	11
OSNOVNI ODELJAK I.....	13
ANALIZA MEDUNARODNIH STANDARDANALIZA.....	13
1. POLITICKI STANDARDI I NAJBOLJA PRAKSA ZA PODSTICANJE DEMOKRATSKE SKOLSKE KULTURE I MEDUETNICKOG RAZUMEVANJA U KONTEKSTU OBRAZOVANJA.....	13
1.1. <i>Standardi sektorske politike za demokratsku kulturu u školama, vrednovanje raznolikosti i poštovanja.....</i>	<i>13</i>
1.2. <i>Primena standarda demokratske školske kulture: šta znamo o tome? .</i>	<i>19</i>
OSNOVNI ODELJAK II	21
2. POLITIKA I PRAKSA NA KOSOVU KOJE PROMOVISU CILJEVE INKLUZIVNE I DEMOKRATSKE SKOLE I POLITIKE KOJE TE CILJEVE NE PROMOVISU	21
2.1 <i>Zaštita prava dece, inkluzija i nediskriminacija.....</i>	<i>21</i>
2.2 <i>Prisustvo demokratskih vrednosti i ciljevi EDC / ljudska prava u nastavnom planu i program</i>	<i>23</i>
2.3 <i>Kriterijumi/zahtevi karakteristični za inkluzivno obrazovanje i demokratsku školu u postupanju nastavnika (nastavničkoj i sektorskoj politici)</i>	<i>24</i>
2.4 <i>Inkluzivno obrazovanje i kriterijumi demokratske škole u školskom razvoju i sektorskim politikama osiguranja kvaliteta.....</i>	<i>25</i>
OSNOVNI ODELJAK III	27
3 PRIMERI DOBRE PRAKSE EDC I PODRSKE RAZNOLIKOSTI I INKLUZIVNOM OBRAZOVANJU SPROVEDENOM KAO PILOT-PROGRAM U KOSOVSKIM SKOLAMA U OKVIRU PROJEKTA „PODSTICANJE DEMOKRATSKE KULTURE I RAZNOLIKOSTI U SKOLAMA”	27
3.1 <i>Kontekst.....</i>	<i>28</i>
3.2 <i>Dobra praksa i novi pristupi koji su kao pilot-programi testirani u kosovskim školama.....</i>	<i>28</i>
<i>Demokratska kultura u školi i upravljanju obuhvata:</i>	<i>29</i>
3.2.1 <i>Dobre prakse u vezi s pedagoškim pristupima i nastavnim planom i programom.....</i>	<i>29</i>
3.2.2 <i>Dobra praksa koja se odnosi na pristup školi kao celini.....</i>	<i>31</i>
3.2.3 <i>Dobra praksa u vezi sa učestvovanjem učenika u odlučivanju</i>	<i>33</i>

IV MAPA PUTA 35

4.	PREPORUKE ZA SEKTORSKU POLITIKU KOJOM CE DRZAVNE I OPSTINSKE VLASTI	
	PODRZAVATI DEMOKRATSKU KULTURU U SKOLAMA I POSTOVANJE RAZNOLIKOSTI.....	35
4.1	<i>Obrazovna politika na državnom nivou</i>	35
4.1.1.	<i>Strateški i akcioni plan u domenu obrazovanja</i>	35
4.1.2	<i>Odgovornosti centralnih i opštinskih obrazovnih vlasti</i>	37
4.1.3	<i>Obrazovanje nastavnika</i>	38
4.1.4	<i>Nastavni plan i program</i>	39
4.2	<i>Obrazovna politika na opštinskom nivou.....</i>	39

ZAKLJUČCI 41

Analitički rezime

■ U sklopu Projekta Evropske unije / Saveta Evrope „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama“ na Kosovu, škole su kao pilot-programe realizovale izvestan broj pristupa podsticanju demokratske kulture u školi. Glavni cilj tog projekta bilo je jačanje profesionalnih kompetencija nastavnčkih timova kako bi oni mogli da se angažuju u procesima školskog razvoja, istovremeno obezbeđujući demokratsko učešće učenika i njihovih roditelja. Škole su razradile izvestan broj vidova dobre prakse, uključujući (ali bez ograničenja samo na njih) sledeće vidove:

- › angažovanje školskih timova na samoocenjivanju i planiranju akcija na temelju tog samoocenjivanja, što je instrument za razvoj škole;
- › razvoj pravila ponašanja uz bolje razumevanje demokratskih prava i odgovornosti i participacije;
- › angažovanje zajednice u školskom životu i poboljšanju škole;
- › „Dani raznolikosti“, kojima se obeležava i slavi raznolikost unutar zajednice;
- › inovativni pristupi pedagogiji radi podsticanja razvoja demokratskih vrednosti i poštovanja raznolikosti – npr. učenje na osnovu iskustva;
- › ponovno osnaživanje rada učeničkih saveta.

■ Ovi i ostali vidovi dobre prakse pobrojani su i opisani u ovom dokumentu, koji sadrži Mapu puta, pored toga što su opisani i u relevantnim dokumentima Saveta Evrope i Vlade Kosova koji su posvećeni sektorskoj politici i u preporukama koje su utvrđene za nove vidove politike koji podržavaju demokratsku kulturu u školama na Kosovu. Te preporuke obuhvataju i niz koraka kojima treba dopuniti Strateški akcioni plan (osnovni dokument u kome se opisuju ključne strateške mere za razvoj obrazovanja na Kosovu), kao i mere za poboljšanje obuke nastavnika, nastavnog programa i sektorske politike u školama da bi se obezbedilo da demokratska kultura u školama postane stvarna i održiva.

Uvod

— Cilj ove mape puta jeste da informiše i usmeri subjekte političkog odlučivanja u sektoru obrazovanja na Kosovu* o tome kako podsticati demokratsku kulturu u školama. Ova mapa puta je zamišljena kao jedan od ishoda zajedničkog projekta „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama” na Kosovu, koji se sprovodi u okviru Horizontalnog mehanizma Evropske unije / Saveta Evrope za Zapadni Balkan i Tursku.

— U smislu ove mape puta, pojam demokratska kultura u školama definiše se u skladu s načelima obrazovanja za demokratsko građanstvo (*Education for Democratic Citizenship – EDC*) Saveta Evrope i potonjeg Referentnog okvira kompetencija za demokratsku kulturu (*Competences for Democratic Culture – CDC*). Uzimajući to kao polazište, demokratska kultura u školi zasniva se na donjim načelima i nije u direktnoj suprotnosti ni s jednim od tih načela:

I. Načela EDC:

- › (demokratska) prava i odgovornosti;
- › aktivno učešće;
- › vrednovanje raznolikosti.

II. Pristup školi kao celini CDC i ključni pojmovi upravljanja školom i školske kulture:

- › neguje se stil rukovođenja koji se odlikuje poštovanjem ljudskih prava, demokratskih načela, ravnopravnog postupanja, participativnog odlučivanja i pune odgovornosti;
- › učešće svih aktera u preispitivanju okruženja zasnovanog na pristupu školi kao celini i njegovog kapaciteta da promoviše demokratsko građanstvo i poštovanje ljudskih prava;
- › struktura i postupci inkluzivnog i participativnog odlučivanja, što obuhvata ovlašćenja nastavnika, učenika i njihovih roditelja da učestvuju u utvrđivanju agende i u donošenju odluka iz oblasti sektorske politike;
- › školske sektorske politike koje odražavaju vrednosti i načela demokratskog građanstva i ljudskih prava;

* Ovaj naziv ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je s Rezolucijom SB UN 1244. i s Mišljenjem MSP o proglašenju nezavisnosti Kosova.

- › funkcionisanje pravila u školi koja jemče ravnopravno postupanje prema svim učenicima, nastavnicima i drugim članovima osoblja bez obzira na njihovu etničku pripadnost, kulturni identitet, način života ili uverenja i omogućava im svima ravnopravan pristup;
- › učenička participacija.¹

— Na osnovu ispitivanja načela *EDC* i ključnih pojmova upravljanja školom i školskom kulturomsadržanim u novijoj literaturi Saveta Evrope, u ovoj mapi puta obraća se posebna pažnja na sledeće važne dimenzije načela demokratskog građanstva onako kako se te dimenzije ispoljavaju u školskoj kulturi:

- › Prava i odgovornosti podrazumevaju i znanje i kritičko razumevanje prava, politike, kulture itd. To ne podrazumeva samo pravno poimanje nego i politički i društveno emancipatorski pristup pravima i odgovornostima (prepoznavanje prava, promovisanje jednakosti, težnja ka nediskriminaciji);
- › Aktivno učešće takođe označava učešće u načinu na koji se u školi donose odluke, tj. zajedničko rukovođenje u kome učestvuju školska uprava i nastavnici, a među nastavnicima su i učenici;
- › Vrednovanje raznolikosti takođe podrazumeva akciju, činjenje, na primer utvrđivanje prava na kvalitetno obrazovanje za učenike koji su pripadnici manjina i učenike s posebnim potrebama.

¹ Savet Evrope (2016) Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu – 3. tom, Smernice za primenu, 93–94 (upravljanje školom i kultura).

Dokument Mapa puta sadrži:

1. Osnovni odeljak I: Analiza međunarodnih standarda, kao što su dokumenti Saveta Evrope o demokratskoj školi i o kompetencijama za demokratsko građanstvo;
2. Osnovni odeljak II: Analiza kosovskih dokumenata iz oblasti sektorske politike o demokratskoj školi, obrazovanju za građanstvo i inkluzivnom obrazovanju;
3. Osnovni odeljak III: Primeri najbolje prakse *EDC* i podrška obrazovanju u cilju razvoja i poštovanja raznolikosti i inkluzivnom obrazovanju koji se već ostvaruje kroz pilot-prgrame koji se sprovode u kosovskim školama u okviru Projekta „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama“;
4. Mapa puta: Preporuke za državne i opštinske vlasti da sektorske politike podržavaju demokratsku kulturu u školi i poštovanje raznolikosti.

Osnovni odeljak I

Analiza međunarodnih standardanaliza

Ovaj odeljak sadrži:

- › Sažetak standarda iz oblasti sektorske politike i najboljih praksa za unapređenje demokratske kulture u školama, međuetničkog razumevanja i poštovanja u kontekstu obrazovanja;
- › Kratku procenu intervencija koje se na nivou sektorske politike i na nivou škole kroz međunarodna istraživanja u regionu Zapadnog Balkana ocenjuju kao najprimerenije tim ciljevima.

1. Politički standardi i najbolja praksa za podsticanje demokratske školske kulture i međuetničkog razumevanja u kontekstu obrazovanja

— U Evropi, unapređenje demokratske školske kulture i sektorska politika i praksa koje su s njim u vezi predstavljaju deo državne obrazovne politike u čitavom nizu zemalja. Tu tendenciju predvodi Savet Evrope, koji je još 1997. inicirao politički projekat posvećen Obrazovanju za demokratsko građanstvo (*EDC*).² Dok Evropska unija ima sopstveni skup preporuka za unapređenje demokratskih vrednosti kroz obrazovanje (te preporuke su pre svega sadržane u seriji zaključaka Saveta), rad Saveta Evrope na *EDC* predstavlja sistematski pristup načelima i fazama demokratskog obrazovanja zasnovanog na školama. Ta aktivnost je praćena razvojem Kompetencija za demokratsku kulturu (*CDC*), dokumenta koji je obezbedio sistematičniji i celovit izraz političkih načela koja su neophodna za unapređenje demokratskog rukovođenja.

1.1. Standardi sektorske politike za demokratsku kulturu u školama, vrednovanje raznolikosti i poštovanja

— Cilj Obrazovanja za demokratsko građanstvo i ljudska prava (*EDC/HRE*) jeste da se kroz obrazovanje pruži doprinos razvoju demokratskog građanstva.

— Nedavni bitni momenti u ovoj oblasti obuhvataju Deklaraciju donetu na Konferenciji o budućnosti građanstva i obrazovanju za ljudska prava u Evropi

² CoE (2000) Project on Education for Democratic Citizenship.

(2017), gde je posebno istaknuta potreba za preduzimanjem akcija u domenu sektorske politike koje će omogućiti da *EDC/HRE* bude uključeno u državnu, regionalnu i lokalnu politiku i praksu, kako kroz formalno, tako i kroz neformalno obrazovanje.³ Za taj dokument posebno je važan odeljak o pristupu, u kome se naglašava da države treba da „obezbede da svi mogu imati pristup *EDC/HRE*, obračujući pritom posebnu pažnju na bespomoćne i marginalizovane grupe”.

EDC počiva na tri sledeća načela:

- › prava i odgovornosti;
- › aktivno učešće;
- › vrednovanje raznolikosti.

— Savet Evrope je 2007. godine objavio Priručnik o demokratskom upravljanju u školama.⁴ Tu je naglasak stavljen na to da se obezbedi da škola bude demokratska institucija, a ne samo institucija kojom se dobro rukovodi – čime je naglašena neophodnost da se poštuju potrebe i interesi svih aktera. Demokratsko upravljanje školama razmotreno je u sklopu četiri ključne oblasti:

- › upravljanje, rukovođenje i odgovornost prema javnosti;
- › obrazovanje u kome su vrednosti u centru pažnje;
- › saradnja, komunikacija i učešće: konkurentnost i školsko samoodređenje;
- › učenička disciplina.

— Kada je reč o četiri ključne oblasti, autori Priručnika su predložili indikatore na osnovu kojih bi se utvrdilo u kojoj meri sektorska politika i praksa neke škole odgovaraju načelima *EDC* u pogledu prava i dužnosti, aktivnog učestvovanja i vrednovanja raznolikosti.

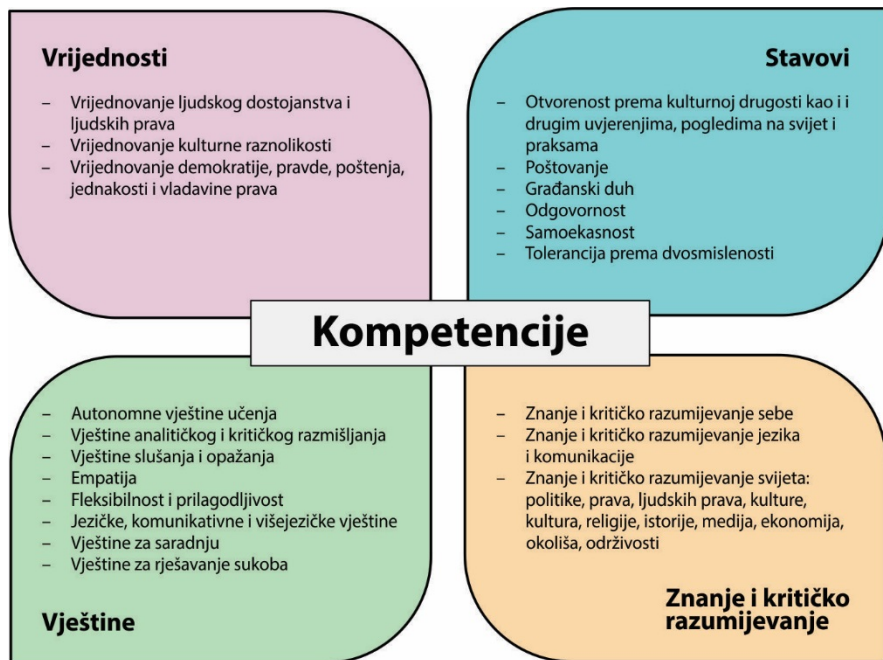
— Savet Evrope je 2016. godine utvrdio Kompetencije za demokratsku kulturu, na osnovu „konceptualnog modela kompetencija koje su građanima potrebne da bi mogli delotvorno učestvovati u demokratskoj kulturi”. Kao i većina modela kompetencija, i taj model obuhvata vrednosti, stavove, znanje i veštine.⁵

³ Deklaracija Konferencije o budućnosti građanstva i obrazovanju za ljudska prava u Evropi (2017), <https://rm.coe.int/declaration-key-actions-and-expected-outcomes-on-education-for-democra/1680734485>.

⁴ E. Bäckman, B. Trafford (2007) *Democratic Governance of Schools*. Council of Europe (Demokratsko upravljanje u školama. Savet Evrope).

⁵ COE (2016) *Competences for Democratic Culture. Living Together as Equals in Culturally Diverse Democratic Societies* (Savet Evrope [2016] *Kompetencije za demokratsku kulturu. Kako da živimo zajedno kao ravnopravne jedinice u kulturno raznolikim demokratskim društvima*).

Slika 1: Kompetencije za demokratsku kulturu (COE, 2016).

— Za razliku od početnih standarda *EDC* i Demokratskog školskog upravljanja, Kompetencije za demokratsku kulturu nude okvir za sve starosne grupe, ne stavlajući pritom glavni naglasak na škole ili na formalni nastavni plan i program.

— Takođe 2016. godine Savet Evrope je objavio Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu, koji sadrži kako novi Referentni okvir za demokratske kompetencije (Tom I), tako i Uputstva i smernice za njegovu primenu (Tom III).⁶

— Prema Dokumentu Saveta Evrope, Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu, kompetencije za demokratsko građanstvo na nivou škole podržava pristup školi kao celini:

— Pristup školi kao celini kompetencijama za demokratsku kulturu osigurava da svi aspekti školskog života – nastavni plan i program, nastavni metodi i resursi, upravljačke strukture i strukture i procesi odlučivanja, sektorske politike i obrasci

⁶ COE (2016) Reference Framework of Competences for Democratic Culture (3 vols) (SE (2016) Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu – tri toma).

ponašanja, zaposleni i odnosi između zaposlenih i učenika, vannastavne aktivnosti i veze sa zajednicom – u celini, integralno odražavaju demokratska načela i načela ljudskih prava. S druge strane, to može stvoriti bezbednu atmosferu za učenje, u kojoj se ta načela mogu dalje ispitivati, iskusiti, pa čak i osporavati na miran način.⁷

— Ovaj pristup školi kao celini dodatno je naglašen ključnim pojmovima koji se odnose na upravljanje školom i kulturu koja vlada u školi:

- › stil rukovođenja koji se odlikuje poštovanjem ljudskih prava, demokratskih načela, ravnopravnim postupanjem, participativnim odlučivanjem i punom odgovornošću;
- › učešće svih aktera u preispitivanju celokupne školske sredine i njenog kapaciteta da promoviše demokratsko građanstvo i poštovanje ljudskih prava;
- › inkluzivne i participativne strukture i procedure odlučivanja, uključujući ovlašćenja nastavnika, učenika i roditelja da učestvuju u utvrđivanju agendi u donošenju odluka iz domena sektorske politike;
- › sektorske politike škole odražavaju vrednosti i načela demokratskog građanstva i ljudskih prava;
- › funkcionalna školska pravila koja jemče ravnopravan tretman i jednak pristup svih učenika, nastavnika i drugih zaposlenih bez obzira na njihovo etničko poreklo, kulturni identitet, način života ili uverenja;
- › učešće (participacija) učenika.⁸

— Neki aspekti pristupa školi kao celini utvrđeni u priručniku Referentni okvir tesno su povezani s Priručnikom o demokratskom upravljanju u školama. Na primer, načelo po kome stil rukovođenja treba da se odlikuje poštovanjem ljudskih prava, ravnopravnim postupanjem i participativnim odlučivanjem tesno je povezano s poimanjem rukovođenja u demokratskom upravljanju školama (vidi Okvir 1.1, dole).

⁷ *Ibid.*, 91.

⁸ Council of Europe (2016) Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 3 Guidance for implementation, 93–94 (School Governance and Culture) (Savet Evrope (2016) Referentni okvir za kompetencije za demokratsku kulturu. 3. tom: Uputstvo i smernice za sprovođenje, 93–94 (školsko upravljanje i kultura).

Okvir 1.1 Primer: Rukovođenje u kontekstu demokratskog upravljanja školom

Ključna oblast 1 (upravljanje, rukovođenje i javna odgovornost)

1. Prava i odgovornosti

- Rukovodstvo škole odgovara višim vlastima, ali zna i štiti svoju osnovnu dužnost koju ima prema akterima;
- Rukovodstvo deli vlast sa akterima;
- U upravljanju i svakodnevnim rutinskim operacijama priznaju se prava onima na koje se odluke odnose i na koje te odluke utiču; prilikom izvršavanja odluka poštuju se etičke dimenzije i ljudsko dostojanstvo.

2. Aktivno učešće

- Rukovodstvo prepoznaje i promoviše zajedničko vlasništvo i zajedničku odgovornost svih aktera.

3. Vrednovanje raznolikosti

- Rukovodstvo vrednuje i promoviše raznolikost.

— Možda je za ovaj osnovni dokument najvažnija veza između nastavnog plana i programa, nastavničke prakse, školske kulture i školskog upravljanja, koja je jasno naznačena i u Priručniku Saveta Evrope o demokratskom upravljanju u školama i u novijem Referentnom okviru za kompetencije za demokratsku kulturu. U prvom od ta dva dokumenta objašnjen je put koji je škola postepeno prešla iz autoritarne, monokulturalne, nedemokratske ustanove zasnovane na etničkim predrasudama do istinski demokratske i inkluzivne školske ustanove. U drugom priručniku naglašena je uloga školske kulture i njen preobražaj kroz organizacioni razvoj škole.

— Primer tog progresivnog pristupa školskom razvoju koji je naveden u Priručniku o demokratskom upravljanju školama može se naći u Okviru 1.2, dole.

Okvir 1.2 Primer: Faze obrazovanja usredsređenog na vrednosti⁹

Faze obrazovanja usredsređenog na vrednosti

Faza 1: Prenošenje znanja je svrha obrazovanja. Red i stabilnost predstavljaju važne vrednosti, homogeno društvo je poželjno. Država odlučuje o detaljnom planu i programu i sadržini nastavnih predmeta. Nastavni plan i program teži konformizmu. U školskim udžbenicima većinsko, dominantno mišljenje predstavlja normu, dok vrednosti manjina predstavljaju devijaciju. Devojčice nisu podsticane da izučavaju tradicionalne „muške” predmete.

Faza 2: U zvaničnim dokumentima izražava se izvesna otvorenost za demokratske vrednosti i učenička prava. Nastavnici biraju šta i kako da predaju, ali učenici ponekad imaju slobodu izbora, a glavni cilj davanja te slobode jeste da oni nesmetano i srećno rade. Važno je što je moguće više ukloniti kulturne ili druge razlike. Drugačija kulturna predistorija smatra se hendikepom koji se može izlečiti. Svrha mera koje se preduzimaju jeste prilagođavanje većini, a ne inkluzija.

Faza 3: Vrednosti *EDC* / ljudskih prava izražene su u nastavnom planu i programu kao osnovne vrednosti u celokupnom obrazovanju. Nastavnike podstiču da uključe učenike u nastavni proces. Ima prostora za individualne izbore. Demokratija se ne proučava kao zaseban predmet, već se praktikuje u mnogim različitim situacijama. Kritičko i analitičko mišljenje predstavljaju važne kompetencije i mogu se učiti u okviru mnogih predmeta. Nastavni plan i program je prilagođen svim učenicima. Nisu dozvoljene predrasude u školskim udžbenicima. Prepoznaju se i slave dostignuća i jedinstvene kulturne odlike manjina.

Faza 4: Vrednosti *EDC* / ljudskih prava nisu izražene samo u štampanom planu i programu već predstavljaju temeljni i centralni element funkcionisanja celokupnog školskog života. Učenici sistematski vrednuju nastavne postupke. Učenici takođe vrednuju i sopstveni rad. Rukovodstva škola na delu i na rečima ispoljavaju otvoren odnos pun poštovanja prema različitosti. Svaki znak nepoštovanja ili drugih neetičkih tendencija ozbiljno se shvata.

⁹ E. Bäckman, B. Trafford (2007) *Democratic Governance of Schools*, (Demokratsko upravljanje u školama), 24–26.

— Iako se u navedenom uputstvu postavlja izuzetno visok standard kriterijuma u fazi 4, ono ipak može biti korisno za procenu sledećih aspekata školske politike i obrazovne politike u celoj državi:

1. Nastavni plan i program i udžbenici.
2. Nastava i učenje.
3. Školska politika prema manjinama.
4. Školska politika prema raznolikosti i inkluziji.

— Promena u smislu demokratske kulture u školi trebalo bi da teži prelasku iz faza 1 i 2 u faze 3 i 4, što podrazumeva znatne razlike u sve četiri navedene oblasti.

— Noviji dokumenti Saveta Evrope posvećeni sektorskoj politici, kao što je Referentni okvir za kompetencije za demokratsku kulturu, posebno podsećaju na to da demokratske kompetencije građana, koliko god da su važne, ipak nisu dovoljne – održiva demokratija nije moguća bez demokratskih institucija i demokratskih sektorskih politika. Stoga osnovu školskog razvoja treba da predstavlja izučavanje organizacije, a pritom su presudno važne demokratske školske politike i prakse. Noviji pristup Saveta Evrope organizacionom razvoju škola takođe je obogaćen akademskim istraživanjem svesnog i nesvesnog uticaja školske kulture na dostignuća i dobrobit učenika.

— Ako bismo želeli da rezimiramo, mogli bismo istaći da ključni standardi Saveta Evrope u promovisanju demokratske kulture u školama, međuetničkog razumevanja i poštovanja u kontekstu obrazovanja obuhvataju sledeće:

- › Obrazovanje za demokratsko građanstvo / obrazovanje u oblasti ljudskih prava (u početku, ono je prvenstveno vezano za nastavni plan i program, ali se kasnije razvija u svim oblastima obrazovne politike);
- › Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu (uključujući pristup školi kao celini i naglasak na kulturi u školi);
- › Demokratsko upravljanje školom (cilj je preobražaj školske kulture i upravljanja školom).

— Za potrebe ove sinteze sektorske politike, kao osnovu ćemo uzeti kriterijume koji su utvrđeni u Referentnom okviru (odjeljak o upravljanju školom i školskoj kulturi), kao i neke smernice iz Priručnika o demokratskom upravljanju školama.

1.2 Primena standarda demokratske školske kulture: šta znamo o tome?

— Malo je rigoroznih evaluacija sprovođenja demokratske školske politike na Zapadnom Balkanu. Ponekad u izveštajima o projektima nema čak ni detaljnijeg

izveštaja o koracima koji su preduzeti u školama ili na nivou cele države odnosno lokalnih zajednica, a kamoli merljivih rezultata.

— Ipak, neke studije i naučni članci objavljeni od 2000. do danas doprineli su debati o demokratskom obrazovanju i obrazovanju za život sa raznolikošću na Zapadnom Balkanu, a u njima su istaknute sledeće tačke koje su relevantne u kontekstu ovog rada:

- › Demokratsko obrazovanje i multikulturalno obrazovanje u Jugoistočnoj Evropi može funkcionisati samo kroz osnaživanje učenika, „ulivanje učenicima osećaja da su oni ti koji svojom aktivnošću mogu doneti promenu“.¹⁰
- › Školske rukovodioce treba tretirati kao važne aktere u izgradnji demokratskog društva i treba osnažiti njihov kapacitet da ispunjavaju tu ulogu.¹¹
- › U postkonfliktnim područjima u kojima i dalje postoje zasebne škole za različite lokalne zajednice i među tim zajednicama ima malo interakcije, podrška školskim projektima kojima je izričiti cilj međuetničko razumevanje i podrška učešću različitih grupa u zajedničkim aktivnostima.¹²
- › Prilikom izgradnje kapaciteta nastavnog osoblja i njegove obuke treba naglašavati inkluzivnu praksu i težiti preobražaju školskog diskursa da bi se poboljšale inkluzivne vrednosti i pristupi. Aspekt socijalne inkluzije (inkluzije i podrške učenicima posebno osetljivog društveno-ekonomskog porekla, koji treba da budu tretirani kao ravnopravni članovi školske zajednice) mora biti još izraženiji.¹³

— Navedene ideje i preporuke vredi razmotriti prilikom analize poželjnih intervencija koje bi se mogle preduzeti za jačanje demokratske kulture u školi i inkluzivnog pristupa raznolikosti u kosovskim školama.

¹⁰ T. Mavrikos-Adamou (2003), Multicultural Education and Democratic Enhancement (Multikulturalno obrazovanje i jačanje demokratije) <https://eric.ed.gov/?id=ED482439>

¹¹ J. Tim Goddard, (2004) "The role of school leaders in establishing democratic principles in a post-conflict society" („Uloga školskih rukovodilaca u utvrđivanju demokratskih načela u postkonfliktnom društvu“), Journal of Educational Administration, Vol. 42 Issue: 6

¹² A. Korbar, M. Golubeva (2013) Living together, learning together. Network of Education Policy Centres and Forum for Freedom of Education, Croatia. (Zajedničko življenje, zajedničko učenje. Mreža centara za obrazovnu sektorsku politiku i Forum za slobodu obrazovanja u Hrvatskoj) <file:///C:/Users/User/Downloads/05-Living-together-learning-together.pdf>

¹³ M. Golubeva (2014) Synthesis Report. Regional Support for Inclusive Education, (Sintetički izveštaj. Regionalna podrška inkluzivnom obrazovanju), CoE. <https://pjp-eu.coe.int/documents/1473702/8306757/Synthesis+Report+by+Maria+Golubeva+FINAL.pdf/995ea6f-b-c145-4d6c-9402-d874146dc3e2>

Osnovni odeljak II

2. Politika i praksa na Kosovu koje promovišu ciljeve inkluzivne i demokratske škole i politike koje te ciljeve ne promovišu

— Postoje barem četiri oblasti nacionalne politike koje bi valjalo razmotriti ako želimo da shvatimo gde se Kosovo trenutno nalazi u smislu demokratskih vrednosti, sektorskih politika i prakse u domenu školskog obrazovanja:

- › Zaštita prava dece, inkluzija i nediskriminacija;
- › Demokratske vrednosti i ciljevi *EDC* / ljudska prava u nastavnom planu i programu;
- › Inkluzivno obrazovanje i nastavnički kriterijumi/zahtevi koji su karakteristični za demokratsku školu;
- › Inkluzivno obrazovanje i kriterijumi karakteristični za demokratsku školu u razvoju škole i sektorskoj politici osiguranja kvaliteta u školi.
- ›

2.1 Zaštita prava dece, inkluzija i nediskriminacija

— Kosovo nema zakon o pravima dece.¹⁴ Neke grupe stanovništva često doživljavaju različite oblike socijalne isključenosti – na primer, u jednoj nedavnoj studiji utvrđeno je da gotovo 16% roditelja romske, aškalijske dece i egipćanske dece kaže da njihova deca ne pohađaju školu. Većina njih je kao glavne razloge za to što njihova deca ne pohađaju školu navela siromaštvo i zdravstveno stanje,¹⁵ a više od 10% anketirane romske, aškalijske i egipćanske dece, kažu da su diskriminirani u školi ili da ih diskriminišu ostala deca u odeljenju.¹⁶ To sugerise da u mnogim slučajevima škole ne pružaju socijalnu inkluziju onima kojima je ona potrebna.

— Strateški plan obrazovanja koji je Vlada usvojila 2016. godine sadrži *strateški cilj / SO 1*: Učešće i inkluzija: pojačavanje učešća (participacije) i pružanje jednakih

¹⁴ Save the Children (2015) A Research Looking into Roma, Ashkali and Egyptian Child Rights, (Istraživanje o pravima romske, aškalijske dece i egipćanske dece), 41.

¹⁵ *Ibid.*, 44.

¹⁶ *Ibid.*, 60.

mogućnosti za razvoj, obuku i obrazovanje svakog učenika uključenog u preduniverzitetsko obrazovanje.¹⁷

— U Akcionom planu za sprovođenje te strategije definišu se ciljevi za inkluziju dece s posebnim potrebama u redovno osnovno i srednje obrazovanje, kao i ciljevi za inkluziju romske, aškalijske i egipćanske dece u osnovno školsko i srednjoškolsko obrazovanje.¹⁸ Mere koje podupiru ostvarenje tih ciljeva obuhvataju, između ostalog, obuku nastavnog osoblja u oblasti inkluzivnog obrazovanja, uvođenje propisa na osnovu kojih će opštine podržavati inkluziju i aktivnosti namenjene podizanju svesti manjinskih (romskih) zajednica.

— U Izveštaju o monitoringu za 2017. godinu pominje se da su izrađeni nacrti instrumenata za procenu pedagoških potreba dece s posebnim potrebama i da se ti nacrti testiraju u sklopu pilot-programa u 2017/2018. godini. Očekuje se da će primena tih instrumenata u svim školama početi tokom 2018/19. godine.¹⁹ Prema Izveštaju o monitoringu, većina dece s posebnim potrebama na Kosovu već se obrazuje u učionicama u sklopu redovne nastave.²⁰ Međutim, podaci o učešću romske, aškalijske i egipćanske dece u obrazovanju nisu dovoljni i na osnovu njih nije moguće proceniti napredak učešća tih grupa u obrazovnom sistemu.²¹

— Akcioni plan takođe sadrži i rezultat 1.8: Delotvorni mehanizmi i sektorske politike koji se primenjuju radi podsticanja raznolikosti kroz integrisano obrazovanje. Očekuje se da će taj ishod sektorske politike biti ostvaren kroz:

- > strategiju za promovisanje međuetničkog dijaloga i kontakt između zajednica;
- > preispitivanje odredbe o nastavnom jeziku i pružanje podrške predavanju/učenju albanskog jezika kao drugog jezika;
- > razvoj obrazovnih modula za manjine koji će biti karakteristični za svaku zajednicu;
- > razvoj sektorske politike koja će biti posvećena učenju raznolikosti i ljudskih prava i prava etničkih zajednica za sve učenike.²²

— Kao što se može videti iz navedenog spiska mera, inkluzija i raznolikost se prvenstveno tretiraju kroz paradigme inkluzivnog obrazovanja (koje se shvata u smislu obrazovanja za učenike s posebnim potrebama i Rome) i obrazovanja

¹⁷ Strateški plan obrazovanja na Kosovu 2017—2021.

¹⁸ Akcioni plan uz Strateški plan obrazovanja na Kosovu (2016), 2, Indikatori za merenje ostvarenja cilja.

¹⁹ KEEN (2018) Implementacija strateškog plana obrazovanja na Kosovu u 2017, 31.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*, 32.

²² Akcioni plan uz Strateški plan za obrazovanje na Kosovu (2016), 9.

manjina i obrazovanja o raznolikosti. Drugi aspekti inkluzije (na primer, oni koji se temelje na društveno-ekonomskom statusu) i aspekti demokratskog građanstva i njegova uloga u postupanju prema raznolikosti nisu neposredno obuhvaćeni. Trebalo bi da buduće mere otklone te praznine i da priznaju ulogu koju demokratska školska kultura ima u inkluziji, životu s različitošću i u promovisanju ljudskih prava.

2.2 Prisustvo demokratskih vrednosti i ciljevi EDC / Ljudska prava u nastavnom planu i program

— Novi Kurikularni okvir za preduniverzitetsko obrazovanje,²³ koji je usvojen 2016. godine, u neznatno manjoj meri naglašava interkulturalno razumevanje i život s drugima nego Okvirni plan i program za 2011. godinu.

— U Nastavnom planu i programu za 2011. godinu bilo je rečeno da za Kosovo, kao multietničko društvo, „Učenje da se živi zajedno“ predstavlja i izazov i prioritet, imajući na umu proces integracije u EU u kojoj Kosovo namerava da igra aktivnu ulogu. To podrazumeva promovisanje vrednosti i praksa koje su povezane sa inkluzijom, interkulturalnom vizijom, demokratskim građanstvom i ljudskim pravima u kontekstu javnog, profesionalnog i privatnog života.²⁴

— Ipak, građanska kompetencija je i dalje jedna od osnovnih kompetencija u novom Nastavnom planu i programu. On obuhvata:

- › Kompetencije koje se odnose na međuljudske, interkulturalne i socijalne odnose;
- › Razumevanje i poštovanje raznolikosti među ljudima;
- › Ispoljavanje tolerancije i poštovanja prema drugima;
- › Preuzimanje odgovornosti za pitanja od opšteg javnog interesa i građansko učešće (participacija);
- › Podržavanje i sprovođenje korisnih promena u sopstvenom, privatnom životu, u celom društvu i za dobrobit okruženja:

— Novi Kurikularni okvir takođe sadrži detaljne ishode učenja za svaku osnovnu kompetenciju. Definisani su i ishodi učenja za građansku kompetenciju, pri čemu je naglašeno vrednovanje raznolikosti, poštovanje prava drugih, učestvovanje u

²³ Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnologiju (2016) Kurikularni okvir za preduniverzitetsko obrazovanje u Republici Kosovo.

²⁴ Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (2011) Okvir nastavnog plana i programa za preduniverzitetsko obrazovanje u Republici Kosovo, 10.

javnom životu na demokratski način i učestvovanje u procesu odlučivanja na svim nivoima, kao i promovisanje ljudskih prava i nediskriminacije.²⁵

— Shodno Kurikularnom okviru za niže razrede srednjeg obrazovanja iz 2012. godine, građanska kompetencija se uglavnom shvata u smislu poštovanja pravila ili pravila pregovaranja, kao i ispoljavanja saosećanja prema žrtvama diskriminacije i učestvovanja u aktivnostima kojima se promovišu tolerancija i raznolikost.²⁶ Postoji izvestan naglasak na aktivnom učestvovanju (kao i u okviru kompetencije „Život, rad i životna sredina“ i srodne kompetencije „Produktivno doprinošenje društvu“) i pritom se u većoj meri naglašavaju dužnosti i odgovornosti nego prava. Vrednovanje raznolikosti ističe se kao važan deo kompetencije, a od kompetentnog kosovskog građanina očekuje se da se „bori protiv predrasuda i diskriminacije, siromaštva i marginalizacije i da promoviše rodnu ravnopravnost“.

— Nedavni dokazi svedoče da srednjoškolski udžbenici na Kosovu i dalje koriste diskriminatorni jezik i rodne stereotipe.²⁷ Rešavanju tog pitanja mora se neodložno pristupiti i u Akcioni plan treba uvrstiti odgovarajuće mere za poboljšanje situacije.

2.3 Kriterijumi/zahtevi karakteristični za inkluzivno obrazovanje i demokratsku školu u postupanju nastavnika (nastavničkoj i sektorskoj politici)

— Okvir standarda za profesionalnu praksu nastavnika na Kosovu utvrđuje osnovne kompetencije u smislu znanja, veštine i stavova nastavnika. Taj standard kao ključne stavove i vrednosti obuhvata sledeće:

- › Sebe doživljavati kao nosioca promene;
- › Podržavati, poštovati i praktikovati demokratska načela i ljudska prava.²⁸

²⁵ Kurikularni okvir za 2016, 24.

²⁶ Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (2012) Osnovni plan i program za niže srednje obrazovanje. <https://masht.rks-gov.net/uploads/2015/10/ang-working-2-masht.pdf>

²⁷ Inicijativa mladih za ljudska prava (2018) Diskriminatorni jezik u školskim udžbenicima. Analiza udžbenika za više razrede srednjih škola na Kosovu. <http://yih-rks.org/wp-content/uploads/2017/12/YIHR-KS-Discriminatory-language-in-school-textbooks.pdf>

²⁸ M. Anastoska-Jankulovska (2013) Teacher Education and Training in Western Balkans. Report on Kosovo. (Obrazovanje nastavnika i obuka na Zapadnom Balkanu. Izveštaj o Kosovu). Evropska komisija, 18.

— Isto tako, veštine za koje se očekuje da ih nastavnik poseduje saglasno Standardu obuhvataju neke ključne veštine neophodne za transformaciju školske kulture u demokratskom i potpuno inkluzivnom pravcu, npr.:

- › Stvoriti i koristiti širok repertoar profesionalnih veština kao održivu osnovu za individualni i kreativni stil nastave;
- › Zahvaljujući punoj kompetentnosti, ostvariti liderstvo u učionici.²⁹

— Međutim, obrazovanje i obuka nastavnika ne pružaju dovoljnu osnovu da bi nastavnici mogli masovno da ostvaruju te kompetencije. Početna obuka nastavnika na Kosovu, po pravilu, ne pruža nastavnicima praktične veštine koje bi im omogućile da budu pokretačka snaga u realizaciji jednog, u društvenom smislu, konstruktivističkog plana i programa. Ako je suditi prema sasvim nedavnoj situaciji, u početnoj obuci za srednjoškolske nastavnike i dalje dominantno mesto zauzimaju teorijski aspekti, dok pedagoški pristupi i metodologija nastave i školska praksa zauzimaju samo 2–4% celokupnog vremena obuke.³⁰ To predstavlja problem kada razmišljamo o demokratskoj školskoj kulturi u smislu faza utvrđenih u Delu I ovog dokumenta — u demokratskoj školi (faze 3 i 4) nastavnici su podsticani da uključuju učenike u nastavni proces, a škola treba da bude kadra da razvije sopstveni nastavni materijal i učila kada je reč o onim temama za koje ne postoje udžbenici koji su kvalitetni i potpuno lišeni predrasuda. Takav pristup zahteva nastavnike koji su samouvereni kreatori sopstvenog plana i programa i vešti u primeni metodologije.

2.4 Inkluzivno obrazovanje i kriterijumi demokratske škole u školskom razvoju i sektorskim politikama osiguranja kvaliteta

— Na Kosovu su lokalne vlasti odgovorne za kreiranje i sprovođenje opštinskih planova za razvoj obrazovanja. Neki od tih planova sadrže mere koje se odnose na ciljeve inkluzivnog obrazovanja i mere kojima je cilj poboljšanje angažovanja i učestvovanja roditelja (npr. u Planu za razvoj obrazovanja Prištine predviđa se aktivno učešće roditelja u izradi nastavnog plana i programa). Međutim, većina aktivnosti u kojima su angažovani roditelji i lokalne zajednice svrstava se u kategoriju „informisanja i konsultovanja”, a ne zajedničkog planiranja i angažovanja u definisanju zajedničkih ciljeva i radu na ostvarenju tih ciljeva.³¹

²⁹ *Ibid.*

³⁰ A. Duda, M. Golubeva, T. Clifford-Amos (2013) Teacher Education and Training in Western Balkans. Synthesis Report. (Obrazovanje nastavnika i obuka na Zapadnom Balkanu. Sintetski izveštaj). Evropska komisija, 34.

³¹ Vidi, npr. Opština Priština (2017) Plan za razvoj obrazovanja 2018–2022, Ishod 5.2. Škole u Prištini su otvorene za porodice, zajednicu i sve najnovije tendencije u obrazovanju i društvu.

Pozitivno je to što planovi za razvoj obrazovanja predviđaju izvestan broj aktivnosti u domenu inkluzivnosti, stvaranja prijateljskog nastavnog okruženja i borbe protiv siledžijstva i nasilja. Kao negativno, može se istaći to što se sve mere opisuju u smislu inputa, često bez ikakvih indikatora za merenje ishoda.

— Dokumenti kojima se utvrđuju parametri kvaliteta škola na Kosovu obuhvataju:

- › Okvir za osiguranje kvaliteta rezultata rada škola na Kosovu;
- › Strategija za osiguranje kvaliteta u preduniverzitetskom obrazovanju na Kosovu;
- › Priručnik za osiguranje kvaliteta;
- › Smernice za interno vrednovanje (samovrednovanje) škola.

— U svim navedenim dokumentima, traži se inkluzija kao deo školske sektorske politike, ali se diskriminacija ili nediskriminacija ne pominju izričito. Ne postoji zahtev za sprovođenje antidiskriminatorne politike ili mera za sprečavanje diskriminacije na nivou škole. Međutim, traži se da budu zastupljeni interesi svih učenika. Socijalna inkluzija je transversalna tema u svih pet oblasti samoevaluacije škola.³²

— Treba sprovesti više terenskih istraživanja da bi se ustanovilo da li demokratski procesi, kao što je učešće učenika u vrednovanju rada nastavnika i razvoj školske sektorske politike, zaista postoje u praksi, tj. da li predstavljaju deo školske realnosti.

³² Izvor: Kancelarija Saveta Evrope, Priština.

Osnovni odeljak III

3 Primeri dobre prakse EDC i podrške raznolikosti i inkluzivnom obrazovanju sprovedenom kao pilot-program u kosovskim školama u okviru projekta „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama”

— U ovom odeljku identifikujemo dobru praksu demokratske kulture u školama, primere obrazovanja za demokratsko građanstvo i podrške raznolikosti i inkluzivnom obrazovanju u 20 pilot-škola koje su učestvovala u Projektu EU/SE (to obuhvata i nastavnike i direktore škola, kao i njihove učenike).

— Osnovni cilj Projekta bilo je jačanje profesionalnih kompetencija nastavničkih timova kako bi mogli da se angažuju u procesu školskog razvoja. Ti glavni ciljevi mogu se definisati na sledeći način:

- › Poboljšanje znanja i razumevanja procesa popravljavanja škola;
- › Pružanje podrške školama u aktivnom angažovanju u školskim razvojnim procesima kojima je cilj uspostavljanje demokratske i inkluzivne kulture u školi;
- › Uzdizanje svesti nastavnika o ulozi i odgovornosti koju oni sami imaju za razvoj svojih učenika, kao i o važnosti hvatanja u koštac s pitanjima kao što su diskriminacija, socijalna inkluzija i interkulturalno razumevanje;
- › Primena metodologije i resursa, uz zdrav teorijski osnov i oslanjanje na iskustvo Saveta Evrope u datoj oblasti, što može biti od praktične koristi za aktivnosti koje treba organizovati u učionici i na nivou škole, a koje su zasnovane na pristupu razvoju škole kao celine;
- › Konstruktivno reagovanje na raznolikost u učionicama i uspostavljanje odgovarajućeg okruženja u učionici koje je prilagođeno različitim potrebama njihovih učenika;
- › Angažovanje u razmeni iskustava s kolegama;
- › Saradnja sa školskim konsultantima.

— Ovaj odeljak sadrži analizu izvesnog broja primera dobre prakse koju primenjuju nastavnički timovi u pilot-školama u cilju promovisanja demokratske kulture u tim školama.

3.1 Kontekst

— Škole koje smo posetili na Kosovu služe različitim zajednicama, a njihovi učenici potiču iz različitih socijalnih sredina i imaju različito etničko poreklo. U mnogima od tih škola postoje i učenici sa specijalnim obrazovnim potrebama.

— U smislu etničke raznolikosti, sledeće odlike su važne u kontekstu ovog projekta:

- › U nekim školama učenici romskog, aškalijskog i egipćanskog porekla beleže niže obrazovne rezultate, prema oceni školskih timova. To je odraz većih izazova s kojima su te manjine suočene širom regiona;
- › U jednoj od tih škola albanski, bošnjački i turski učenici u Prizrenu slušaju nastavu u različitim razredima na svom maternjem jeziku;
- › Jednu od tih škola pohađaju učenici pripadnici turske i učenici pripadnici albanske zajednici u Prizrenu.

— Kada je reč o položaju u kome se nalaze učenici s posebnim obrazovnim potrebama, oni su u većini škola integrisani u redovnu nastavu bez obzira da li imaju ili nemaju lične asistente.

— Neke od tih škola opslužuju prilično osiromašene gradske i seoske zajednice, a njihov pristup osnovnoj opremi i finansijskim sredstvima za renoviranje i održavanje školskih objekata je krajnje ograničen. Opštine ne pružaju nužno redovnu podršku čak ni za osnovne potrebe i budući da je nabavka svih neophodnih potrepština i opreme centralizovana na nivou opštine, škole obično nemaju kontrolu nad svojim budžetom za takve stavke. To stvara materijalna ograničenja za uspostavljanje bezbedne i psihološki povoljne atmosfere u školama.

3.2 Dobra praksa i novi pristupi koji su kao pilot-programi testirani u kosovskim školama

— Primeri dobre prakse izabrani su iz programa u pilot-školama na osnovu kriterijuma koji se odnose na *EDC* razumevanje demokratske kulture u školi i na Referentni okvir za kompetencije za demokratsku kulturu.

— Demokratska kultura u školi zasniva se na donjim načelima i nije u otvorenoj protivrečnosti ni s jednim od njih:

- › - (demokratska) prava i odgovornosti;
- › - aktivno učestvovanje;
- › - vrednovanje raznolikosti.

Demokratska kultura u školi i upravljanju obuhvata:

- › demokratsko rukovođenje školom;
- › učešće svih aktera u preispitivanju celovitog školskog okruženja;
- › participativno odlučivanje;
- › sektorska politika škole odražava vrednosti i načela demokratskog građanstva i ljudskih prava;
- › u školama funkcionišu pravila koja jemče ravnopravno postupanje i jednak pristup za sve učenike;
- › učestvovanje učenika.

— Navedeni spisak kratkih opisa dobre prakse mogu koristiti škole na Kosovu i subjekti političkog odlučivanja kao informaciju za potrebe promovisanja demokratske kulture u školi, pozitivnog angažovanja uz raznolikost i učeničku participaciju.

3.2.1 Dobre prakse u vezi s pedagoškim pristupima i nastavnim planom i programom

— **Kolegijalna nastava i kolegijalno učenje.** Posebno onda kada to podrazumeva profesionalni nadzor koji vrši nastavnik ili školski psiholog, a ciljevi aktivnosti obuhvataju etos ravnopravnosti, uzajamnog pomaganja i težnje da se prevaziđu izvesne slabosti za sve učenike, pre svega one učenike s posebnim teškoćama. Na taj način bivaju podržana prava dece na kvalitetno obrazovanje, a kroz aktivno učešće (participaciju) poboljšavaju se učeničke kompetencije u domenu demokratskog građanstva.

— Kolegijalno učenje među učenicima, kada jedan učenik pomaže drugome, predstavlja način za poboljšanje solidarnosti i uzajamnog poštovanja među učenicima, kao i podsticanje njihove opredeljenosti za ravnopravnost i osećaja odgovornosti za druge.

U jednoj od prištinskih škola učenici osmog i devetog razreda formirali su grupu „Srećno dete” za rad sa učenicima od trećeg do petog razreda, kojima pomažu da

otklone teškoće na koje nailaze u učenju i da reše druga problematična pitanja s kojima se suočavaju u školi. Grupa pomaže i učenicima sa specijalnim obrazovnim potrebama. Akcioni plan za tu grupu utvrdili su stariji učenici pod nadzorom školskog psihologa. Taj plan nije usredsređen samo na pomoć u učenju — nego i ohrabruje mlađe učenike da stiču socijalne veštine, što je aktivnost koja je dodatno osnažena kroz vežbu „Magična formula“, koju nadziru nastavnici; u toj vežbi ohrabruju se mlađi učenici da u svakodnevnom životu koriste učtive izraze i da budu prijateljski nastrojeni prema drugima. I nastavnici i učenici kažu da te aktivnosti omogućuju učenicima da se prijatnije osećaju u školi, kao i da poboljšaju svoje učenje.

— **Kolegijalno učenje o pravima dece** predstavljalo je još jedan oblik kolegijalnog učenja koje se praktikuje u nekim školama — učenicima se stavlja u zadatak da proučavaju resurse o pravima dece i potom da drže časove svojim kolegama. Većina škola osetila je potrebu da tu vežbu dopuni komponentom koja se odnosila na odgovornost i obaveze dece (uglavnom sagledane iz perspektive usklađenosti ponašanja sa školskim pravilima).

— **Empirijsko učenje (Učenje iz iskustva).** Uzdizanje svesti učenika o društvenoj raznolikosti i potrebi da se živi zajedno s drugima i da se spreči diskriminacija može se uspešno ostvariti kroz praktično učenje, učenje na vlastitom iskustvu, kao što je igranje uloga.

— U nekim školama u učionicama nema etničke raznolikosti i nema učenika s posebnim obrazovnim potrebama (ili je sasvim malo takvih učenika), tako da je neposredno iskustvo učenika kada je reč o životu uz poštovanje pripadnika manjina i lica sa invaliditetom ograničeno. U nekim slučajevima, takve škole biraju da svoje učenike nauče životu s raznolikošću i poštovanju onih koji im deluju drugačije kroz empirijsko učenje, posebno kroz igranje uloga. Praktična spoznaja isključenosti (na primer kroz igranje uloga) upravo je ono što preporučuju neki priručnici Saveta Evrope (na primer Priručnik Kompasito /*Compasito*/ za obrazovanje dece u oblasti ljudskih prava³³). Školski timovi su dobili pozitivne povratne informacije o takvim vežbama. Evo šta je rekao jedan nastavnik osnovne škole u Mitrovici:

— Naši učenici četvrtog i petog razreda imali su vežbu u kojoj je jedan učenik igrao ulogu Albanca, a drugi ulogu Srbina. U početku smo mogli da osetimo da se

³³ <http://www.eycb.coe.int/compasito/pdf/Compasito%20EN.pdf>

ponašaju kao da osećaju uzajamnu srdžbu. Međutim, kada je došlo do interakcije, postali su bliži jedan drugome i igrali su se zajedno.

— Važno je da takve aktivnosti nadzire nastavnik ili psiholog koji je stekao obuku iz oblasti rešavanja sukoba ili koji barem ima izgrađen osećaj za pitanja nediskriminacije i ima jasnu viziju toga šta želi da ostvari takvom aktivnošću i šta će biti pouka koju će učenici iz nje moći da izvuku (da ne povećavaju etničke napetosti).

— **Škole razvijaju sopstvene planove i programe za izborne predmete kako bi podržale demokratske kompetencije učenika.** Iako je horizontalni/transverzalni pristup građanskom obrazovanju važan, stvarnost u većini kosovskih škola ukazuje na to da je demokratske građanske kompetencije učenika i dalje potrebno jačati kroz dodatni naglasak u školskom planu i programu. Razvoj sopstvenog plana i programa za izborni predmet posvećen demokratskim građanskim kompetencijama dobar je način za jačanje napora škole da podučava učenike tim kompetencijama odražavajući sopstveno školsko iskustvo u učenju i u demokratskom načinu života.

— U jednoj školi (u Prištini) nastavnici su koristili pilot-projekat „Obrazovanje za demokratiju“ kao inspiraciju za razvoj nastavnog plana i programa za izborni predmet. U toj aktivnosti najdirektnije su se pozabavili opštim ciljevima tog projekta. Plan i program o kome je reč, koji je namenjen učenicima šestog razreda koristi video-snimke, diskusije i učnička istraživanja kako bi svi oni mogli da steknu kompetencije iz domena života u raznolikom demokratskom društvu. Taj nastavni plan i program bavi se kako univerzalnim pitanjima, kao što su ljudska prava, tolerancija i nediskriminacija, tako i specifičnim temama, kao što su zajednice na Kosovu i u susedstvu učenika. Posebni animirani filmovi koji su korišćeni u opisu nastavnog plana i programa primereni su uzrastu učenika te grupe.

3.2.2 Dobra praksa koja se odnosi na pristup školi kao celini

— Angažovanje školskih timova radi primene samoocenjivanja i akcionog planiranja zasnovanog na samoocenjivanju kao instrumentu školskog razvoja. U sklopu projekta „Podsticanje demokratske kulture i raznolikosti u školama“ pozivaju se školski timovi da ocene svoje škole pomoću jedinstvene metodologije zasnovane na Indeksu inkluzije. To samoocenjivanje potom služi kao osnov za planiranje aktivnosti i organizaciono učenje koje vodi ka školskom razvoju.

— **Razvoj pravila zajedničkog ponašanja** vodi ka boljem razumevanju demokratskih prava i odgovornosti i participacije. To takođe služi poboljšanju

svesti učenika o tome da njima pripada školski prostor, ako im se istinski dopusti da učestvuju u diskusijama i da predlažu pravila, a potom ih kreativno vizualizuju u prostoru škole.

— **Angažovanje zajednice u životu škole i poboljšanju škole.** Važno je da se angažovanjem zajednice osnaži osećaj da poboljšanju škole doprinose svi članovi zajednice, posebno roditelji i porodice koje vode poreklo iz ranjivih sredina. U nekim školama su pomenuti dobri primeri takvog ponašanja, kao što je situacija u kojoj nezaposleni roditelji pomažu da škola postane prijatnije mesto ili učestvuju u pripremi Dana raznolikosti.

— U nekim slučajevima angažovanje zajednice poprimilo je oblik dodatnog osnaživanja rada roditeljskih saveta. U jednoj školi napravljena je neformalna baza podataka o profesionalnim i ostalim veštinama roditelja, tako da je utvrđeno koju vrstu poslova su roditelji voljni da obave ne bi li poboljšali školu koju pohađaju njihova deca. Svaki roditelj je mogao da oseti da je poštovan, zato što veštine koje su potrebne za takav volonterski rad ne zavise od socijalnog statusa, zaposlenja ili plate. To je roditeljima pružilo dodatni osećaj snage, što je, po rečima jednog direktora škole, *bilo izuzetno korisno za samu školu.*

— **Dani svesti o borbi protiv nasilništva i sektorska politika borbe protiv nasilništva.** Važnost sektorske politike i prakse borbe protiv nasilništva kao načina da se osigura poštovanje prava sve dece tolika je da se nikako ne može preceniti. Veoma je važno da aktivnosti u toj oblasti ne budu jednokratne, ograničene na dane u kojima se daju određena obaveštenja ili u kojima se organizuju neki događaji, već da to bude transponovano u trajnu politiku škole, koja se održava i dosledno sprovodi.

— Mnoge pilot-škole odabrale su da sprovode aktivnosti usredsređene na uzdizanje svesti učenika o tome kakvu štetu nanosi nasilništvo. Najčešći formati u kojima je ta aktivnost primenjena bili su video-snimci i diskusija u školskoj učionici. U nekim slučajevima, od učenika je traženo da organizuju prezentacije u kojima će svojim drugovima pomoći da uzdignu nivo svesti o nasilništvu. Neki školski timovi izveštavaju da je u njihovim školama opao broj slučajeva nasilja nakon tih aktivnosti za uzdizanje svesti o toj pojavi, posebno onda kada su učenici bili podstaknuti da se aktivno odupru nasilništvu.

— **Dani raznolikosti** mogu predstavljati dobru praksu ako, pored prikazivanja različitosti, obuhvate i neku socijalno kritičku perspektivu — na primer raspravu/razmišljanje o pitanjima kao što je uklanjanje prepreka za puno učešće (participaciju) ranjivih grupa u društvu, na primer ljudi sa invaliditetom, i borbu protiv netolerancije i diskriminacije, što su pojave koje takođe postoje u svim društvima.

— Kako je istaklo nekoliko mentora, škole bi unapred mogle da se pozabave temom raznolikosti, barem jednom mesečno, a potom da prikažu rezultate tih razmatranja i diskusija i da slave različitost na „Dan raznolikosti“. Da bi se sprovela u delo navedena preporuka, školama će biti potrebna metodološka podrška.

3.2.3 Dobra praksa u vezi sa učestvovanjem učenika u odlučivanju

— **Učenički saveti** i drugi oblici demokratske participacije u školi izuzetno su važni kao način da se deca nauče životu u demokratiji i da steknu kompetencije demokratskog građanstva. Suštinski je važno da procedure za izbor učeničkih predstavnika budu transparentne i pravične i da taj izbor uistinu vrše sami učenici. Obim odgovornosti učeničkih saveta mogao bi se proširiti, tako da oni budu uključeni i u odlučivanje izvan uobičajenih okvira — odlučivanje o tome šta će običi tokom školskih ekskurzija i kakva će biti boja zidova u učionici — na primer, učenici bi mogli aktivno da učestvuju u razvoju školske politike na planu borbe protiv nasilništva.

— Izvestan broj škola je primenio aktivnosti kojima je cilj bilo poboljšanje unutrašnjeg demokratskog života u školi kroz učeničku participaciju. Te aktivnosti su obuhvatile otvorenije/demokratske procedure za izbor učeničkih saveta (ranije su često nastavnici određivali učeničke predstavnike u savetima, umesto da ih biraju sami učenici). Ostale aktivnosti te vrste obuhvataju organizovanje internih anketa u kojima se od učenika traži da vrednuju atmosferu u svojoj školi, prisustvo/odsustvo nasilništva i odnos nastavnik—učenik.

IV Mapa puta

4. Preporuke za sektorsku politiku kojom će državne i opštinske vlasti podržavati demokratsku kulturu u školama i poštovanje raznolikosti

— Ova Mapa puta sadrži preporuke u vezi s promenama i merama podrške demokratskoj i inkluzivnoj kulturi u školama koje treba da sadrže državne i opštinske politike. Mapa puta je zasnovana na analizi evropskih i međunarodnih standarda u Osnovnom odeljku I i analizi obrazovne politike Kosova u Osnovnom odeljku II, kao i na analizi dobre prakse koja se u vidu pilot-programa sprovodi u okviru zajedničkog projekta EU/SE u školama na Kosovu.

4.1 Obrazovna politika na državnom nivou

4.1.1. Strateški i akcioni plan u domenu obrazovanja

— Strateški plan za obrazovanje, koji je Vlada usvojila 2016. godine, sadrži *strateški cilj/SO 1: Participacija i inkluzija* — jačanje participacije i pružanje jednakih mogućnosti za razvoj, obuku i obrazovanje svakog pojedinca u sklopu preduniverzitetskog obrazovanja.³⁴

— Potrebno je da se pojačaju ciljevi Strateškog i Akcionog plana u oblasti inkluzije, tako što će se kultura u školi preobraziti u pravcu inkluzije. Dole su naznačeni koraci koje bi trebalo preduzeti radi postizanja tog preobražaja.

— U Akcionom planu, koji je donet za sprovođenje navedene Strategije, utvrđuju se ciljevi za inkluziju dece s posebnim potrebama u glavni tok primarnog

³⁴ Strateški plan obrazovanja na Kosovu 2017–2021.

i srednjoškolskog obrazovanja, kao i za inkluziju romske, aškalijske i egipćanske dece u osnovno i srednjoškolsko obrazovanje.³⁵ Mere koje su već predviđene u Akcionom planu za pružanje podrške participaciji i inkluziji između ostalog obuhvataju sledeće:

- › obuka nastavnog osoblja u pogledu inkluzivnog obrazovanja;
 - › uvođenje opštinskih propisa kojima se podržava inkluzija;
 - › aktivnosti na uzdizanju svesti kod manjinskih (romskih) zajednica.
-
- › Akcioni plan bi trebalo dopuniti tako da obuhvati i sledeće mere:
 - › razvoj programa obuke nastavnika koji se odvijaju uz rad i temelje se na sistematskom pristupu i međusobno su povezani, jer treba da se pozabave različitim aspektima demokratije i razvoja škole i pružanje podrške primeni novostečenih nastavničkih kompetencija u nastavnoj praksi (npr. kroz monitoring);
 - › podrška nastavničkim pomoćnicima u svakoj školi u kojoj postoje učenici sa specijalnim obrazovnim potrebama i učenici koji potiču iz socijalno ranjivih (siromašnih) porodica;
 - › metodološka podrška i obuka nastavnika o tome kako da razviju individualne planove učenja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama;
 - › metodološka podrška za razvoj sopstvenih školskih programa za izborne predmete kroz koje će se pružiti podrška demokratskim kompetencijama učenika (takvi nastavni planovi i programi treba preporuke Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo da prilagode kontekstu Kosova kako bi se obezbedilo da se proces razvoja učeničkih kompetencija temelji na angažovanju u socijalnoj stvarnosti Kosova);
 - › metodološka podrška školama radi razvoja školske sektorske politike u domenu inkluzije i nediskriminacije;
 - › metodološka podrška školama u cilju razvoja sektorske politike borbe protiv nasilništva.

 - › Važno je obezbediti da se dobra praksa koja je razvijena i sprovedena u delo tokom zajedničkog projekta EU/SE održava i prenosi na druge škole. U tom cilju Akcionom planu mogao bi se priložiti i dodatni

³⁵ Akcioni plan za sprovođenje Strateškog plana za obrazovanje na Kosovu) (2016), 2, Indikatori za merenje ostvarenja cilja.

dokument podrške u kome bi bili navedeni primeri dobre prakse za promovisanje inkluzije i participacije u kosovskim školama. U te svrhe mogao bi se iskoristiti Osnovni odeljak III ovog dokumenta.

- › Strateški plan obrazovanja i sam Akcioni plan treba redovno ocenjivati, usredsređujući se ne samo na implementaciju (kao što je na primer uradio KEEN 2017—2018) već i na primerenost planiranih mera imajući u vidu najnovije dokaze iz nedavno realizovanih projekata i studija.

4.1.2 Odgovornosti centralnih i opštinskih obrazovnih vlasti

- › Podela funkcija između centralne vlasti, opštine i škola trebalo bi da bude jasnija zato što danas mnoge škole padaju u procep između odgovornosti centralnih i opštinskih vlasti u pogledu obezbeđivanja njihove osnovne opreme, osiguranja bezbednosti i zadovoljavanja potreba za učilima i nastavnim materijalom.
- › Opštinski sekretarijati za obrazovanje dužni su da sprovedu zakonsku regulativu, uključujući zakone i podzakonska akta o nastavnom planu i programu i inkluzivnom obrazovanju, ali ne primenjuju svi opštinski sekretarijati za obrazovanje tu regulativu na isti način (na primer kada je reč o obezbeđivanju finansijskih sredstava za iste aktivnosti). To pitanje se mora rešiti. Verovatno postoji potreba za osnivanjem nacionalnog fonda iz koga će se kompenzovati nedostatak finansijskih sredstava u nekim opštinskim sekretarijatima za obrazovanje kako bi postojao minimalni osnovni nivo obrazovnih usluga koje se u istom standardu obezbeđuju u svim opštinama.
- › Nadzor nad kvalitetom obrazovnog sistema, po mišljenju mnogih aktera, nije konzistentan. Veoma retko se vrši nadzor škola. Učesnici u Projektu naglasili su da postoje škole u kojima vlasti nikada nisu sprovele nijednu vrstu nadzora. Važno je postarati se

da nadzor nad kvalitetom, bezbednošću i pristupom obrazovnom sistemu sprovode i centralne i opštinske vlasti u tesnoj saradnji, kao i da svuda gde je to potrebno sprovode promene po sistemu rotacije.

4.1.3 Obrazovanje nastavnika

— Obrazovanje i obuka nastavnika na Kosovu ne pružaju dovoljnu osnovu da svi nastavnici budu u stanju da razvijaju sopstvenu metodologiju nastave i sopstvene pristupe nastavi. Početna obuka nastavnika na Kosovu, po pravilu, ne pruža nastavnicima praktične veštine koje bi im omogućile da postanu pokretačka snaga socijalno konstruktivističkog nastavnog plana i programa. Teorijski aspekti i dalje pretežu u početnoj obuci nastavnika, dok pedagoški pristupi, metodologija nastave i školske prakse, prema nedavnim podacima, čine samo 2—4% vremena obuke nastavnika.

- Nastavni plan i program početne obuke nastavnika mora u većoj meri da naglasi razvoj individualnih pedagoških pristupa i metodologija nastave, što će omogućiti nastavnicima da s višim nivoom svesti i profesionalizma pristupe razvoju socijalnih i građanskih kompetencija i socijalnog znanja svojih učenika. Kritička analiza postojećeg socijalnog konteksta škola (siromaštvo, međuetnički odnosi, nasilništvo, rodni stereotipi i druga pitanja) treba da bude deo priprema za nastavničku profesiju. U središtu plana i programa obuke nastavnika treba da bude naglasak na emancipatorskim pedagoškim pristupima, osnaživanju učenika da prevaziđu socijalne predrasude i teške okolnosti i da ostvare svoj puni potencijal.
- Obuka nastavnika koja se obavlja uz rad (kontinuirana obuka nastavnika) treba da se usredsredi na razvoj škole i da obuhvati različite aspekte pristupa školi kao celini (nastava i učenje, nastavni plan i program, izučavanje organizacije, školska sektorska politika i praksa). To treba da bude praćeno mentorstvom na nivou škole i povratnim informacijama o tome kako nastavnici uspevaju da te svoje novostečene kompetencije primene u praksi. Nastavnicima je potrebna dalja podrška u izgradnji demokratskog okruženja za nastavu/učenje i okruženja koje pruža podršku i koje je podsticajno u samoj školi. Obuka uz rad na planu socijalnih i građanskih kompetencija, kao i strategija socijalne inkluzije sve dece mogla bi biti korisna. Plan i program obuke nastavnika uz rad takođe treba da sadrži i normativna pitanja, kao što su pitanja ravnopravnosti sve dece i odraslih, mehanizama isključivanja i sprečavanja diskriminacije.

- › Uočava se potreba da se u samoj školi organizuje obuka školskih timova kako bi se podigao nivo komunikacije i kako bi se ulagali zajednički naponi za izučavanje organizacije neophodno za razvoj škole. Ta obuka koja bi bila utemeljena u školi mogla bi se zasnivati na modelu Projekta EU/SE.

4.1.4 Nastavni plan i program

— Prema Kurikularnom okviru o nižem srednjem obrazovanju iz 2012. godine, građanska kompetencija se uglavnom tumači u smislu poštovanja pravila ili pravila pregovaranja, kao i ispoljavanja saosećanja prema žrtvama diskriminacije i učestvovanja u aktivnostima kojima se promovišu tolerancija i raznolikost.

— U nastavnom planu i programu namenjenom razvoju građanske kompetencije trebalo bi da se u većoj meri naglasi aktivno društveno angažovanje, uključujući angažovanje u borbi protiv neravnopravnosti i diskriminacije. Na primer, u planu i programu razrađenom u jednoj pilot-školi koriste se za izborni predmet „obrazovanje za demokratiju” video-snimci, diskusije i učenička istraživanja kako bi se stekle kompetencije za život u raznolikom demokratskom društvu. Taj plan i program sadrži kako univerzalne, teme kao što su ljudska prava, tolerancija i nediskriminacija, tako i posebne, specifične teme, kao što su zajednice na Kosovu i zajednice u susedstvu samih učenika.

- › Postoji potreba da se počnu rešavati pitanja rodni stereotipa u udžbenicima i da se u nastavnom planu i programu izraze pitanja koja su vezana za rodnu neravnopravnost. Budući da jedna nedavna studija (pomenuta u Osnovnom odeljku II) sugeriše da u postojećim udžbenicima postoje diskriminatoran jezik i rodni stereotipi, posebno je važno postarati se da nastavni plan i program i sami udžbenici odražavaju pristup koji će biti zasnovan na rodnoj ravnopravnosti.

4.2 Obrazovna politika na opštinskom nivou

— Trenutno mnogi sekretarijati za obrazovanje u opštinama na Kosovu nemaju dovoljnu profesionalnu stručnost da bi mogli pružiti podršku školama u razvoju nove politike inkluzije, raznolikosti i demokratske kulture u školi. Društveno-ekonomski i socijalni aspekti inkluzije i inkluzivnog obrazovanja praktično se ignorišu.

- Potrebno je da se za sekretarijate obrazovanja u opštinama opredele sredstva za angažovanje eksperata koji će pomoći školama u pogledu inkluzivne strategije na opštinskom nivou (na primer, stručnjaci za metodologiju, socijalni pedagozi). Ti eksperti bi potom mogli da pomognu i školama i pojedinačnim učenicima u rešavanju problema inkluzije i ponašanja i da ih savetuju u pogledu stvaranja bezbednog okruženja u školi i pružanja podrške za uspešno učenje svih učenika. Primeri uspešnih shema regionalnih centara za pružanje podrške inkluzivnom obrazovanju i pomaganje učenicima da reše pitanja ponašanja i teškoće u učenju postoje na primer u Estoniji (to su takozvani centri za pronalaženje puta).
- Usled toga što celokupnu školsku opremu i učila centralizovano nabavljaju opštinski sekretarijatima za obrazovanje, školska infrastruktura se veoma neizvesno i sporo poboljšava.
- Trebalo bi razviti metode osnaživanja škola da koriste sopstveni budžet za poboljšanje stanja školskih objekata, kupovinu učila i potrošnog materijala.
- Politička imenovanja direktora škola ponekad predstavljaju prepreku za razvoj demokratskog i kolegijalnog rukovođenja školom, usled čega pati cela škola.
- Uprkos činjenici da se direktori škola imenuju spolja, neophodno je da oni pohađaju obaveznu obuku o rukovođenju školom, na osnovu koje se školski vođa, rukovodilac razlikuje od menadžera. Zajedničko rukovođenje, angažovanje nastavnika u upravljanju i strateški razvoj škole veoma su važi. Politički uticaj na škole mora biti umanjen.

Zaključci

- U ovom dokumentu, Mapi puta, naznačeni su postojeći primeri dobre prakse za promovisanje demokratske kulture u školama na Kosovu, koje su razvile pilot-škole sprovodeći Projekat EU/SE i iznete su preporuke o tome kojim putem treba ići dalje u pravcu snaženja demokratske kulture u školama na Kosovu kroz novu sektorsku politiku na nacionalnom i lokalnom nivou.
- Država treba da dopuni Strateški akcioni plan kako bi on obuhvatio izvestan broj novih mera koje će osigurati razvoj i održivost demokratske kulture u školama. Sektorska politika i plan i program obuke nastavnika takođe moraju biti poboljšani i dopunjeni nizom mera, kao što su program obuke koji znatno više naglašava razvoj individualnih pedagoških pristupa i inkluzivno obrazovanje. Školski program treba u većoj meri da naglasi aktivno angažovanje u društvu, uključujući angažovanje u borbi protiv neravnopravnosti i diskriminacije.
- Treba ojačati ulogu opštinskih obrazovnih vlasti u tome da se postaraju da škole budu bezbedno i prijateljsko mesto za učenike. Nadzor nad kvalitetom obrazovanja mora biti rigorozniji i mora uživati podršku kako lokalnih, tako i nacionalnih vlasti.
- Primere dobre prakse koje su razvile pilot-škole treba proširiti na druge škole i te primere treba da proučavaju obrazovne vlasti kako bi osigurale održivost i budući razvoj demokratske kulture u školama.

Dodatne Informacije

► **Website**

<http://horizontal-facility-eu.coe.int>

► **Facebook**

[jp.horizontal.facility](https://www.facebook.com/jp.horizontal.facility)

► **Twitter**

[@CoE_EU_HF](https://twitter.com/CoE_EU_HF)

► **Kontakt**

Kancelarija Saveta Evrope u Pristini

Bedri Pejani 17-18, 1000 Pristina

Tel. + 383 (0) 38 407 750

Fax +383 38 407 752

Ovaj dokument je nastao uz finansijsku pomoć Evropske unije i Saveta Evrope. Stavovi izraženi u ovom dokumentu ne mogu se nikako tumačiti kao stavovi koji izražavaju zvanično mišljenje Evropske unije ili Saveta Evrope.

SRB

Savet Evrope je vodeća organizacija u oblasti ljudskih prava na kontinentu. Obuhvata 47 država članica, od kojih su 28 članice Evropske unije. Sve države članice Saveta Evrope potpisale su Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, međunarodni ugovor čiji je cilj zaštita ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava nadgleda primjenu Konvencije u zemljama članicama

www.coe.int

Države članice Evropske unije odlučile su da povežu njihovo međusobno znanje, sredstva i sudbine. Zajedno su izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja uz održavanje kulturne raznolikost, tolerancije i individualne slobode. Evropska unija je posvećena dijeljenju svojih dostignuća i vrijednosti sa zemljama i narodima van svojih granica.

www.europa.eu

Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

Implemented
by the Council of Europe